

AZƏRBAYCAN TARİXİ – HISTORY OF AZERBAIJAN

XƏZƏR REGIONUNDA CƏRƏYAN EDƏN HADİSƏLƏRİN TARİXİ-SİYASİ
TƏHLİLİ YENİ DÜNYA DÜZƏNİNİN FORMALAŞMASI KONTEKSTİNDƏ

©2021

MAHİR İBRAHİMOV*

*AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu
ORCID: 0000-0003-3559-8842; mahir.ibrahimov1969@gmail.com

Xülasə: Məqalədə böyük dünya dövlətlərinin, transmilli güclərin və regionun bölgə dövlətlərinin Xəzər hövzəsində mübarizəsinə və əməkdaşlığına aid başlıca məqamlar tədqiq olunur. Bu strateji cəhətdən vacib regionun yeni dünya nizamının formalaşmasında yeri və rolu işıqlandırılır.

Açar sözlər: Xəzər hövzəsi; iqtisadi layihələr; transmilli şirkətlər; geosiyasi proseslər; bir kəmərlər bir yol; region ölkələri.

HISTORICAL AND POLITICAL ANALYSIS OF EVENTS OCCURRING IN THE
CASPIAN REGION IN THE CONTEXT OF FORMATION OF A NEW WORLD
ORDER

©2021

MAHIR IBRAHIMOV*

*A.A. Bakikhanov Institute of History, ANAS
ORCID: 0000-0003-3559-8842; mahir.ibrahimov1969@gmail.com

Abstract: The article analyzes the main issues related to the struggle and cooperation of big world powers, transnational forces and the regional local states in the Caspian Basin. The place and role of this strategically important region in the formation of a new world order are emphasized.

Keywords: *Caspian Basin; economic projects; transnational companies; geopolitical processes; a belt a way; regional countries.*

ИСТОРИКО-ПОЛИТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ СОБЫТИЙ В КАСПИЙСКОМ РЕГИОНЕ: В КОНТЕКСТЕ ФОРМИРОВАНИЯ НОВОГО МИРОПОРЯДКА

©2021

МАХИР ИБРАГИМОВ*

*Институт Истории им. А.А.Бакиханова НАНА
ORCID: 0000-0003-3559-8842; mahir.ibrahimov1969@gmail.com

Резюме: *В статье исследуются основные моменты проблем, касающихся борьбы и сотрудничества больших мировых держав, транснациональных сил и местных государств региона в Каспийском бассейне. Подчеркиваются место и роль этого стратегически важного региона в формировании нового мирового порядка.*

Ключевые слова: *Каспийский бассейн; экономические проекты; транснациональные компании; геополитические процессы; пояс-путь; региональные страны.*

Giriş

XX əsrin son onilliyində və XXI əsrin başlanğıcından beynəlxalq münasibətlər sistemində baş vermiş ciddi dəyişikliklər nəticəsində yeni siyasi-iqtisadi durumun müəyyənlişməsində Qərbin böyük dövlətlərinin mövqeyi və fəal xarici siyasəti əsas amillərdən biri kimi ön plana çıxdı. Belə bir şəraitdə Mərkəzi Asiyadan keçərək Şərqlə, Qafqazdan keçərək Qərblə, İrandan keçərək Cənubla, Rusiya və slavyan regionlarından keçərək Şimalla əlaqələrin qurulmasında mühüm rol oynayan zəngin karbohidrogen ehtiyatlarına malik Xəzər dənizi və Cənubi Qafqaz yenidən öz əhəmiyyətinə görə dünyada mərkəzi yerlərdən birini tutdu. Özünün xüsusi geosiyasi, geostrateji və geoiqtisadi xarakterinə görə seçilən bu bölgə XVIII əsrdən başlayaraq Çar Rusiyası və Osmanlı dövlətinin, XX əsrin əvvəllərində Avropa imperiyalarının və ABŞ-ın, SSRİ dağılandan sonra isə bütün transmilli qlobal dünyanın diqqətini daima cəlb edib. Məlumdur ki, çar Dəli Pyotr tərəfindən işğalının əsası qoyulan Xəzər dənizi və Cənubi Qafqaz Sovetlər Birliyinin süqutuna qədər müxtəlif adlarla mövcud olan Rusiya imperiyasının tərkibində olmuşdu.

Qeyd edildiyi kimi, ötən əsrin sonlarına yaxın dünya kommunist sisteminin dərin böhranı, Rusiya prezidenti Vladimir Putinin təbircə desək, XX əsrin geosiyasi

fəlakətinə – SSRİ-nin və bütövlükdə Varşava müqaviləsinin dağılmasına gətirib çıxardı¹. Xüsusilə Cənubi Qafqazda və Mərkəzi Asiyada yeni müstəqil dövlətlərin meydana gəlməsi Rusiyanın cənub-şərq sərhədlərini şimala doğru min kilometrədən çox məsafəyə geri çəkdi ki, bu da keçmiş Sovet İttifaqının ərazisində geosiyasi şəraiti kökündən dəyişmiş oldu. Nəticədə, Rusiyanın özü faktiki olaraq XVII əsrdəki sərhədlərinə qayıtmış oldu. Lakin, Rusiya eyni zamanda, özünün iqtisadi və hərbi potensialı sayəsində postsovet məkanında tam olmasa da, müəyyən dərəcədə nüfuzunu qoruyub saxlaya bildi. Son nəticədə bölgə müasir dövrdə yeni dünya nizamının formalaşması prosesində “atlantizmlə” “avrasiyaçılığın” geosiyasi qarşıdurmasında əsas mübarizə meydanlarından birinə çevrildi.

Xəzər hövzəsində Rusiya və Qərbin mövcud maraqları ilə yanaşı, digər regional böyük və kiçik ölkələrin milli maraqlarını da unutmaq olmaz. Bunların sırasına dörd Xəzər hövzəsi ölkələrini – Azərbaycanı, Qazaxıstanı, Türkmənistanı, İranı, ayrıca, bölgənin əsas geosiyasi oyunçusu hesab olunan Türkiyəni, habelə “bir kəmə, bir yol” təşəbbüsü ilə çıxış edən Çini və Cənubi Qafqazda xüsusi strateji coğrafi ərazisi ilə seçilən Gürcüstanı qeyd etmək olar. Bölgəyə yönələn əsas maraqlar da bəllidir: zəngin karbohidrogen ehtiyatları və alternativ ticarət yolları. Əsas məqamlardan biri də budur ki, dünyanın və Xəzər hövzəsinin təbii ehtiyatlarının həcmi haqda beynəlxalq, regional və milli mənbələrdə səsləndirilən rəqəmlər də bir-birindən xeyli fərqlənir. Ehtimal var ki, bu fərqlər də müəyyən geosiyasi və geoiqtisadi amillərin təsiri ilə formalaşır. Hazırda dünya geosiyasətinin və geoiqtisadiyyatının ən aktual mövzularından biri Xəzər hövzəsinin zəngin karbohidrogen yataqlarının azad və açıq rəqabət şəraitində işlənməsi, dünyanın artan enerji tələbatına cəlb edilməsi və bu məhsullar hesabına Avropa enerji bazarlarında Rusiyanın monopolist mövqelərinin qismən zəiflədilməsidir.

Xəzər hövzəsinin əhəmiyyətli geosiyasi xarakteristikası, dünya siyasətində oynadığı rol haqqında bütün dövrlərdə – orta əsrlərdən başlamış günümüzdə qədər müxtəlif tədqiqatçılar və politoloqlar çoxsaylı elmi-siyasi araşdırmalar aparmış, cild-cild kitablar yazmış və çoxsaylı geosiyasi xəritələr tərtib etmişlər. Anqlo-saks geosiyasi məktəbinin əsas yaradıcılarından hesab olunan Helford Con Makkinder (1861-1947) “Tarixin coğrafi oxu” əsərində Xəzər, Qara, Aralıq, Qırmızı kimi dənizləri və Fars körfəzi də daxil olmaqla beşbucaq təşkil edən bu bölgəni “beş dəniz” adlandırmış və onun geosiyasi funksional əhəmiyyətə malik olduğunu vurğulamışdır. Müasir Qərb politoloqları isə öz əsərlərində bu bölgəyə müxtəlif kombinasiyalarda – “Yeni Yaxın Şərq”, “Böyük Yaxın Şərq”, “Böyük Orta Şərq”, “Avrasiya Balkanları” adları vermiş və sözügedən bölgəni daha geniş geosiyasi müstəvidə nəzərdən keçirməyə çalışmışlar. Unutmaq olmaz ki, böyük Avrasiya məkanının ənənəvi geotarixi və geosiyasi mərkəzi Rusiyadırsa, Mərkəzi

¹ «Путин объяснил, почему считает распад СССР крупнейшей катастрофой XX века», <https://ria.ru/20170613/1496353896.html>, istifadə tarixi: 03.03.2020.

Avrasiya meqaregionunun ürəyi Xəzər dənizi hövzəsidir. Makkinderə görə “Qafqaz və Xəzər bölgəsinə daha geniş geosiyasi müstəvidə baxmaq lazımdır”².

Onun məşhur nəzəri düsturu bundan ibarətdir: “Şərqi Avropanı idarə edən “Hartlənd”(dünyanın ürəyi) üzərində hökmranlıq edir; “Hartlənd”i idarə edən “Dünya Adası” üzərində hökmranlıq edir; Dünya okeanını idarə edən dünyada hökmranlıq edir”³. H.Makkinderin konsepsiyası geosiyasi baxışların sonrakı inkişafına çox güclü təsir göstərmişdir. Bu nəzəriyyənin bəzi aspektləri mübahisəli və köhnəlmiş hesab olunsada, ingilis geosiyasətinin əsas ideyaları yaşadığımız XXI əsrdə də öz aktuallığını itirməmişdir. Müasir dövrdə bu nəzəriyyənin tərəfdarlarından biri də Zbiqnev Bjezinski. O “Nəzarətdən kənar” adlı kitabında yazır: “Sovet İttifaqının dağılması Avrasiya “Hartlənd”ini geosiyasi boşluğa çevirdi... Avrasiyada yaranan bu boşluq, xüsusən də dağılmış SSRİ məkanını konsolidasiya etməklə təkcə Amerikanın potensial təsiri üçün imkanlar yaratmadı, həm də Avrasiyanın cənub-qərb hissəsində həlledici geosiyasi nəticələrə səbəb oldu və gələcəkdə heç bir dövlət və ya dövlətlər koalisiyası ABŞ-ı Avrasiyadan sıxışdırıb çıxara biləcək geosiyasi qüvvə halına gəlməməlidir”⁴. Amerikanın aparıcı politoloqunun nəzəri baxışlarına görə yeni dünya düzənində güc tarazlığının təmin edilməsi Rusiya ərazisinin bölünməsi hesabına olmalıdır. Ərazi itkisi Rusiya üçün əsas problem deyil. Rusiyanın üç hissəyə parçalanması Avrasiyada Amerika maraqları baxımından güc tarazlığına nail olmaq üçün əsas olacaqdır... Bu konfederativ birliklərin hər biri yerlərdə yaradıcılıq potensialını uğurla inkişaf etdirə biləcək, hansı ki, Moskva əsrlər boyu buna daima bürokratik maneələr yaradırdı. Parçalanmış ərazilərin inkişafı isə ABŞ-ın liderliyi altında onun tərəfdarlarıyla birlikdə həyata keçirilməlidir. Onun nəzəri baxışına görə Almaniya və Fransa Ukraynada, Türkiyə və qismən də İran Azərbaycan və Özbəkistanda, Yaponiya və Çin isə Sibir və Uzaq Şərqdə ABŞ-ın siyasi maraqlarının təminatında iştirak etməlidirlər⁵.

² Фабрицио Виелмини, «Роль теории Маккиндера в нынешнем стратегическом развертывании США в Евразии: проблемы и перспективы», *Центральная Азия и Кавказ*, №4 (40), издательство SA and Cpress AB (Lulea, Sweden), 2005, с.72.

³ Mackinder Halford John, (1861-1947). **Democratic ideals and reality: a study in the politics of reconstruction** / by Sir Halford J. Mackinder; [edited by and] with a new introduction by Stephen V. Mladineo, NDU Press defense classic ed. p. m Includes index. 1. Reconstruction (1914-1939) 2. Geopolitics. 3. World politics – 1919-1932. 1. Mladineo, Stephen V. II. Title. D655. M.18 1996 940.5'1- dc20/ National Defense University Press, Washington, DC. 1996, s.106.

⁴ Цит. по Николай фон Крейтор, «Бжезинский и американская геополитика экспансионизма», *Известия* (газета), Москва 26 ноября 2001.

⁵ Сергей Глазьев, Альтернативы. Новая книга 3. Бжезинского Альтернативы. «Геостратегия для Евразии», выдержки из которой недавно в «Независимой газете» (от 24.10.97), вносит ясность во многие направления современной американской геополитики. Цена баланса. «Россофобия. Чтобы выжить, нам надо перестать надеяться на других», *Независимая газета*, (электронная версия (EVNQ)). Номер 217 (1542), вторник. Полоса 5, Москва 18 ноября 1997.

Buna görə də təəccüblü deyil ki, Qafqaz-Xəzər regionu geosiyasi maraqların həm gizli, həm də açıq şəkildə toqquşduğu ən yeni dövrdə də bir tərəfdə ABŞ başda olmaqla Qərbin böyük dövlətlərinin, digər tərəfdə Rusiyanın apardığı qızgın rəqabət mübarizəsi məkanına çevrilmişdir. Bu regionda cərəyan edən hadisələri dərk etmək üçün tarixi proseslərin səbəblərini və müasir geosiyasətin əsas qanunauyğunluqlarını təhlil etmək tələb olunur. Vaxtilə Rusiya geosiyasətçisi, general A.Y.Snesarev əsərlərində tarixin dərinliklərinə tez-tez baş çəkməyi məsləhət görürdü⁶. Doğrudan da ötən əsrlərin tarixi-siyasi hadisələrini müasir geosiyasi proseslərlə əlaqələndirməyə cəhd edərkən hərdən həm keçmişin, həm də bu günün mürəkkəb və ziddiyyətli hadisələrini birmənalı həqiqət kimi götürmək istəyi yaranır. Çünki, XXI əsr əvvəlki əsrlərlə görünməyən tellərlə, özü də göründüyündən də möhkəm tellərlə bağlıdır. XX əsrin əvvəllərindən başlayan dünyanın yenidən bölünməsi prosesi yeni müstəvidə və yeni siyasi çalarlarla davam etməkdədir. SSRİ-nin süqutundan sonra Xəzər dənizinin enerji ehtiyatları uğrunda başlayan geosiyasi rəqabət ötən əsrin 80-ci illərinin sonunda Cənubi Qafqazda alovlanmış etno-ərazi münəqişələrində də özünü göstərdi. Nəhayət, bu proseslər 90-cı illərin ortalarından etibarən, xüsusilə 20 sentyabr 1994-cü ildə Bakıda “Əsrin müqaviləsi” imzalandıqdan sonra daha real konturlar aldı. Bununla yanaşı geoiqtisadi nöqtəyi-nəzərdən həm Azərbaycan, həm də onunla həmsərhəd olan Rusiya, İran, Türkiyə, Türkmənistan, Qazaxıstan, Gürcüstan və Ermənistan qarşısında Xəzər dənizindən, əsasən Qərbin transmilli şirkətləri və Rusiya tərəfindən hasil olunan neft və qazın nəqli marşrutlarının seçimi məsələsi ön plana çıxdı⁷. Beləliklə, Cənubi Qafqaz və Xəzəryanı ölkələr dünyanın və regionun böyük dövlətlərinin “Xəzər şahmat taxtası”nda apardıqları geosiyasi oyuna qoşulmağa başladılar.

Azərbaycan

Əvvəlki əsrlərdə olduğu kimi, bu gün də dünyanın və bölgənin böyük dövlətlərinin birbaşa geosiyasi maraqlarının mərkəzində Xəzər bölgəsində çox mühüm coğrafi mövqedə yerləşən Azərbaycan Respublikası durur. Vaxtilə, müasir Türkiyə dövlətinin yaradıcısı M.K.Atatürk Azərbaycanın geosiyasi durumunu bütün türk dünyası üçün önəmli olduğunu qiymətləndirərək, Azərbaycanın Ankaradakı diplomatik nümayəndəsi İbrahim Əbilova 1921-ci ildə yazmış olduğu məktubunda qeyd edirdi: “Coğrafi baxımdan göz önünə gətirilərsə, gerçəkdən Azərbaycanın Asiyadakı qardaş hökumət və millətlər üçün bir əlaqə və dayanacaq nöqtəsi olduğu görünür. Azərbaycanın bu özəl mövqeyi

⁶ Олег Зотов, «Транскаспийский регион в начале XXI века: геополитика регионального сотрудничества» www.transcaspian.ru/cgi-bin/web.exe/rus/ s.1, 3, istifadə tarixi: 30.08.2001.

⁷ Parvana Mustafazade, «Зовнішньополітичні відносини Азербайджану та США в Каспійському регіоні», *Вісник Львівського університету. Серія «Міжнародні відносини»* (lnu.edu.ua), (Polşa), ISSN 2078-4333, випуск. 46. /19.552 (17.026), Львів, 2019, с.182-183.

onun mühüm bir mövqedə olduğunu sübut edir”⁸. Geostrategiya sahəsində tanınmış mütəxəssis Z.Bjezinski qeyd edir ki, məhdud əraziyə və əhali sayının az olmasına baxmayaraq, nəhəng enerji resurslarına malik olan Azərbaycan geosiyasi planda da aparıcı əhəmiyyət kəsb edir. Sanki bu ölkə, Xəzər dənizi hövzəsinin və Mərkəzi Asiyanın sərvətlərinin yerləşdiyi “şüşə qabda bir tıxac” rolunu oynayır. Onun nəzəri fikirlərinə görə, “Azərbaycan tam olaraq Moskvanın nəzarətində olarsa, onda Mərkəzi Asiya dövlətlərinin müstəqilliyini mənasız bir anlayış kimi nəzərdən keçirmək olar”⁹. Qeyd etmək lazımdır ki, istər ABŞ, istərsə də Avropa daima Azərbaycanla strateji əməkdaşlıq dairəsini genişləndirməkdə maraqlı olublar. Xüsusilə ABŞ bu regionda Azərbaycanın mövqeyinə üstün məsələ kimi baxır¹⁰.

Hazırda balanslaşdırılmış xətt götürən, Avropa İttifaqı, ATƏT, Avropa Şurası və NATO ilə siyasi, iqtisadi və humanitar əlaqələrini intensiv şəkildə inkişaf etdirən Azərbaycan özünün geosiyasi gələcəyini yenidən müəyyənləşdirməkdədir. Xüsusilə, 44 gün davam edən və Azərbaycanın qələbəsi ilə başa çatan II Qarabağ müharibəsindən sonra yaranmış yeni geosiyasi vəziyyət onu tələb edir. Beləliklə, 15 iyun 2021-ci ildə Azərbaycan və Türkiyə tarixi addım ataraq, bölgənin geosiyasi mənzərəsini dəyişəcək Bəyannaməyə imza atdı¹¹. Bəyannaməni həm də Azərbaycanın və Türkiyənin düşmənlərinə də tutarlı mesaj hesab etmək olar. Bəyannamədə xüsusilə tarixi türk torpağı Zəngəzur dəhlizinin adının hallanması tarixi gerçəkliyi və hədəfləri göstərən mühüm amildir. Geosiyasi nöqteyi-nəzərdən Zəngəzur dəhlizinin açılışı sözsüz ki, yüz ildən çoxdur, bölgədə ermənilərin apardığı anti-Turan təbliğatına mühüm zərbədir. Bildiyimiz kimi, ermənilər xristian ölkələrindəki lobbi qrupları vasitəsilə uzun müddət idi ki, Qafqazda xristian-vassal dövlətin qurulmasının vacibliyini vurğulayır, Turan bəhanəsini gətirərək öz geosiyasi çəkilərini artırmağa cəhd edirdilər. Lakin 2020-ci ilin payızında Qarabağda müharibənin Azərbaycanın qalibiyyəti ilə nəticələnməsi və üçtərəfli imzalanmış müqavilədə Zəngəzur vasitəsilə yeni nəqliyyat dəhlizinin açılmasının nəzərdə tutulması Ermənistan Respublikasının bu vaxta qədər davam edən geosiyasi çəkisinə mühüm zərbə olacaq və bir sıra dövlətlərin baxış bucaqlarında ermənilərin indiyə qədər olan “əhəmiyyəti” xeyli azalacaq. Ümumiyyətlə, Bəyannamə Azərbaycan və Türkiyə dövlətləri arasında bütün sahələrdə inteqrasiyanı nəzərdə tutur. Ən əsası, bu Bəyannamə region üçün yeni tarixi gerçəklik deməkdir. Azərbaycan eyni zamanda, MDB ölkələri ilə, o cümlədən özünün şimal qonşusu olan Rusiya ilə də qarşılıqlı faydalı əlaqələr qurmağa

⁸ **Atatürk”ün söyləv və deməcləri'nin konular indeksi**, hazırlayan Mehmet Evsile, Atatürk Kültür, Dil və Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 1999, s.11.

⁹ Збигнев Бжезинский, **Великая шахматная доска. Господство Америки и его геостратегические императивы**, Международные отношения, Москва 1999, с.62.

¹⁰ Xarici İşlər Nazirliyinin Tarix Arxiv İşləri. 2004-cü il üçün cari arxivi. **İqtisadi məsələlərə dair**. ABŞ qovluğu. 14.06.2004. f.28, s.11.

¹¹ “Azərbaycan və Türkiyə prezidentləri mətbuata birgə bəyanatlarla çıxış ediblər”, <https://president.az/az/articles/view/52116>, istifadə tarixi: 10.12.2020.

çalışır. 22 fevral 2022-ci ildə Prezident İlham Əliyevin Rusiyaya səfəri çərçivəsində iki ölkə arasında müttəfiqlik qarşılıqlı fəaliyyəti haqqında Bəyannamə imzalandı¹². 43 bənddən ibarət Moskva Bəyannaməsi ilə Azərbaycan-Rusiya münasibətləri yeni mərhələyə qədəm qoyur. Sənəd Azərbaycanın ərazi bütövlüyünə, müstəqilliyinə və təhlükəsizliyinə zəmanət verir. Türkiyə ilə imzalanmış Şuşa Bəyannaməsi kimi, Moskva Bəyannaməsi ilə də hər iki ölkə bir-birinin müstəqilliyinə, dövlət suverenliyinə, ərazi bütövlüyünə, sərhədlərin toxunulmazlığına qarşılıqlı hörmət, bir-birinin daxili işlərinə qarışmamaq, qarşılıqlı fayda, güc tətbiq etməmək və güclə hədələməmək prinsipləri üzərində qurulmasına dair öhdəlik götürür. Beynəlxalq terrorçuluq, transmilli mütəşəkkil cinayətkarlıq və digər bu tipli təhdidlərin qarşısının alınması üçün səylərin birləşdirilməsi qeyd olunur. Türkiyədən sonra Rusiya ilə də müttəfiqlik münasibətlərinin rəsmiləşdirilməsi təhlükəsizliyin və sülhün daha etibarlı təmin olunması imkanlarını genişləndirir. Beləliklə, Cənubi Qafqazda yeni bir regional nizam, konfigurasiya formalaşır. Bu yeni regional nizamın formalaşmasında əsas oyunçular Azərbaycan, Türkiyə və Rusiyadır. Bu mənada, hər iki ölkə ilə müttəfiqlik bəyannamələrinin imzalanması bu yeni konfigurasiyanı rəsmən təsbit edir. Geosiyasi münasibətlər sistemində mühüm həlqələrdən biri olan Azərbaycan müasir şəraitdə Xəzər dənizində geostrateji rəqabətin mərkəzində durur və Cənubi Qafqazda lider olaraq qalmaqdadır. Azərbaycan Respublikasının müasir qloballaşma proseslərinə qoşulması problemlərinə toxunarkən qeyd etmək lazımdır ki, yüksək texnologiyalar və kommunikasiya sistemləri dövründə bu ölkə qloballaşmanın iqtisadi inkişaf və ölkənin çiçəklənməsi üçün verəcəyi pozitiv hər şeyi etməyə çalışır.

Ermənistan

Rusiyanın Cənubi Qafqazda mühüm strateji tərəfdaşı və ənənəvi “forpostu” olan Ermənistan haqqında da bir neçə kəlmə demək istərdim. Əvvəla Ermənistan ərazisində Rusiyanın Cənubi Qafqazda ən iri 102-ci hərbi bazası, hava hücumundan müdafiə hissələri, sərhəd, raket və digər mobil reaksiya vasitələri yerləşir. Rusiya Ermənistanın quru yol sərhədlərinin və hava məkanının müdafiəsini öz üzərinə götürmüş, bu ölkəni bütün lazımı silahlarla təchiz edir. Digər tərəfdən, neft və qaz ehtiyatlarından məhrum olan Ermənistan özünün enerji daşıyıcılarına olan tələbatını əsasən İranın hesabına ödəyir. Ümumilikdə Rusiya-Ermənistan münasibətləri müttəfiq, hərbi-strateji xarakter daşıyır. Rusiya analitiklərinin fikirlərinə görə, Ermənistan sadəcə “Rusiyanın əbədi müttəfiqi olmağa məhkumdur” və “Ermənistanın geosiyasi kodunda ənənəvi olaraq Rusiya vektoru üstünlük təşkil edir”¹³. Eyni zamanda, bu ölkə Rusiya ilə əməkdaşlıqla yanaşı Qərbbə inteqrasiyaya istiqamətlənmiş balanslaşdırılmış xarici siyasət yürütməyə də

¹² «Декларация о союзническом взаимодействии между Российской Федерацией и Азербайджанской Республикой», <http://www.kremlin.ru/supplement/5777>, istifadə tarixi: 22.02.2022.

¹³ Pərvin Darabadi, “Cənubi Qafqaz düyünü: çoxgeşidli “geosiyasi oyun”, <http://newtimes.az/az/processes-trends/3573/>, istifadə tarixi: 06.05.2015.

cəhdlər edir. Belə ki, Ermənistan maraqlı dövlətlərin iştirakıyla Türkiyə ilə özünün qarşılıqlı münasibətlərini yoluna qoymağa və bu istiqamətdə Qərbbə yol açmağa çalışdı. Hətta 11 oktyabr 2009-cu ildə Sürixdə Ermənistanla Türkiyə arasında diplomatik əlaqələrin qurulmasına və sərhədlərin açılmasına yönəlmiş “Diplomatik münasibətlərin təsis” və “İkitərəfli əlaqələrin inkişafı” protokolları da imzalandı. Bu sənədlərdə Türkiyənin də Cənubi Qafqazda öz siyasətini daha da aktivləşdirmək cəhdləri öz əksini tapdı¹⁴. Lakin sonradan bu proses donduruldu. Bununla belə, Moskva-İrəvan-Tehran geostrateji zəncirində Ermənistan müəyyən mənada Türkiyəni Mərkəzi Avrasiya məkanlarından təcrid etməyə çalışan strateji bir həlqə olaraq qalır¹⁵.

Gürcüstan

Cənubi Qafqazda Qara dənizə çıxışı olan yeganə ölkə Gürcüstandır ki, bu ölkə də regionda mühüm strateji mövqelərə sahibdir. Gürcüstanın ərazisindən transqafqaz nəqliyyat xətləri – dəmir yolu və avtomobil yolları keçir. Son illər bunların sırasına yeni magistral neft-qaz boru kəmərləri də əlavə olunmuşdur. Bununla yanaşı Gürcüstan ərazisi Xəzəryanı ölkələr üçün Qara və Aralıq dənizlərinə ən qısa çıxış yoludur. Bu ölkə xüsusən də 2003-cü ilin “qızılgül inqilabı”ndan sonra açıq şəkildə Qərb yönümlü siyasət yürüdür. Rusiya isə dərk edir ki, özünün gələcəyini Qərblə, xüsusən də NATO ilə görən Gürcüstan Türkiyə və Azərbaycan vasitəsilə Mərkəzi Asiyaya Qərbin və ilk növbədə NATO təsirinin yayıldığı zəncirdə mühüm bir həlqədir. Gürcüstanın NATO-ya birləşməsi perspektivi kifayət qədər real olan bir şəraitdə – 2008-ci ilin avqustunda Rusiya Gürcüstan rəhbərliyinin hərbi-siyasi addımlarından istifadə edərək birbaşa hərbi-güc metodlarını tətbiq etdi ki, bu da son nəticədə Abxazıyanın və Cənubi Osetiyanın Gürcüstandan qoparılmasına və faktiki olaraq Rusiyaya ilhaq edilməsinə səbəb oldu. Əvvəzində isə elə həmin ilin payızında Gürcüstan MDB-dən çıxdığını elan etdi. Əvvəla bu hadisə Rusiyaya Qara dənizdə öz təsir sferasını genişləndirmək və Cənubi Qafqazdakı neft-qaz kəmərləri və digər kommunikasiya infrastrukturunu üzərində nəzarəti ələ keçirməyə cəhd göstərmək imkanı verdi. İkincisi, Rusiya NATO-nun Şərqə doğru, “Qafqaz-Xəzər istiqamətində” genişlənməsində hədləri göstərən qadağa zonasını çəkdi. Üçüncüsü, bu hadisələr Qərbin Cənubi Qafqazda mövqelərinin zəif olduğunu göstərdi və həm Avropa ölkələri, həm də “Qoca Avropa” ilə Birləşmiş Ştatlar arasında fikir ayrılıqlarını üzə çıxardı. Onlar, əsasən, “narahatlıq ifadə edən qətnamələrlə” və səmərəsiz diplomatik demarşlarla kifayətləndilər. Nəhayət, dördüncüsü, NATO-ya daxil olan və daxil olmaq istəyən digər postsovet ölkələri birmənalı şəkildə sərt signal – “xəbərdarlıq” aldılar ki, onların Şimali Atlantika Alyansına daxil olmaq niyyətləri müharibə və ərazilərinin

¹⁴ Первин Дарабади, *Кавказ и Каспий в мировой истории и геополитике XXI века* (ISBN 978-5-7777-0501-3), Издательство «Весь мир», Москва 2010, с.167.

¹⁵ Александр Дугин, Указ. соч., с.243; Анджей Панковский, «Большая игра» на Кавказе» http://press.net.by/199898_02_12.441/40_armen.htm.

parçalanması ilə nəticələnə bilər¹⁶. Ona görə də Gürcüstan iqtisadi yöndə Qərblə sıx əlaqələr qursa da xarici siyasətdə bir qədər fərqlilik nümayiş etdirir. Bu fərqlilik Zəngəzur dəhlizinə münasibətdə də özünü göstərməkdədir. Hesab edirik ki, Gürcüstanda bir sıra dairələrin Zəngəzur dəhlizinə ehtiyatla yanaşmasının ciddi geosiyasi, geoiqtisadi və kommunikativ əsası yoxdur. Belə ki, açılması nəzərdə tutulan Zəngəzur dəhlizi Gürcüstan marşrutuna alternativ deyil, hətta onların bir-birini tamamlamasıdır. Çünki söhbət yalnız Azərbaycandan Gürcüstana yüklərin daşınmasından getmir. Gürcüstan həm özünün, həm Qara dəniz hövzəsi ölkələrinin, həm də Avropadan yüklərin Zəngəzur dəhlizi vasitəsilə İrana, Körfəz ölkələrinə və başqa regionlara münasib qiymətə çatdırma və bundan xeyli gəlir əldə edə bilər. Bu o deməkdir ki, Zəngəzur dəhlizi ancaq bir istiqamətdə və seçilmiş hansısa ölkələrin mənafeyinə xidmət edəcək nəqliyyat yolu olmayacaq. Ondan bütün region ölkələri müxtəlif istiqamətlərdə yaradılacaq əlaqələr əsasında faydalanacaqlar.

Türkiyə

Digər tərəfdən, Gürcüstandakı avqust böhranı Türkiyənin Cənubi Qafqazda fəallaşması üçün yeni imkanlar açdı. Yaranmış vəziyyəti dəyərləndirərək Türkiyə regionda öz nüfuzunu və regional güc mərkəzi kimi statusunu möhkəmləndirmək üçün Azərbaycan, Rusiya, Gürcüstan və Ermənistanın da daxil olduğu regional təhlükəsizlik sisteminin (Qafqazda sülh və sabillik platforması) yaradılması təşəbbüsü ilə çıxış etdi və Ermənistanla hələ 1993-cü ildə kəsilmiş münasibətlərini nizama salmağa başladı. Maraqlısı odur ki, Qafqazdakı vəziyyəti nəzərə alan Rusiya Türkiyənin “Qafqazda sülh və sabillik platforması”nın yaradılması ilə bağlı təşəbbüsünə pozitiv yanaşır və İranın da tərəf kimi iştirakını mütləq sayır. ABŞ və Avropa İttifaqı isə bu prosesə regionda təsir imkanlarının xeyli məhdudlaşdırılması kimi baxırlar. Bununla yanaşı Türkiyə Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin nizamlanmasında əsas rollardan birini oynamaqda da israrlıdır. Digər tərəfdən Ankara, Tbilisi və Bakının maraqlarının üst-üstə düşməsi enerji və nəqliyyat sahəsində irimiqyaslı layihələri həyata keçirmək imkanı yaradır. Türkiyənin strateji kursunun əsas məqsədlərindən biri də məhz Cənubi Qafqazda geosiyasi təsirini gücləndirməyə imkan verən enerji axınlarının mərkəzinə çevrilməkdir.

Lakin, Türkiyə xüsusən son on ildə Avrasiyada “Şimali Atlantika Alyansının maraqlarının müdafiəçisi” olmaq və “ABŞ-ın strateji müttəfiqi kimi” çıxış etmək rolundan imtina etmədən, həm də öz fərdi roluna, məxsusi nüfuzuna, geosiyasi, geoiqtisadi və hərbi-geostrateji mənafeələrinə diqqət yetirməyə başlamışdır. Ankara ABŞ və Avropa İttifaqının bəzi təzyiqlərini hesaba almadan, XXI əsrin başlanğıcından regionda bir qədər fərqli geostrateji xətt yürütməyə başlayır. Xüsusilə Türkiyə Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğanın ölkəsinin Asiyaya yeni dönüş etməyə başladığı haqqında bəyanatı siyasi

¹⁶ Pərvin Darabadi, “Cənubi Qafqaz düynü: çoxgedişli “geosiyasi oyun”, <http://newtimes.az/az/processes-trends/3573/>, istifadə tarixi: 06.05.2015.

dairələrdə qızgın müzakirələrə yol açıb. Yanaşmalar fərqli olsa da, bütövlükdə, mütəxəssislər Ankaranın məqsədinin nədən ibarət olduğunu aydınlaşdırmağa çalışırlar. Əlbəttə, Türkiyə böyük dövlətdir və onun xarici siyasəti geniş geosiyasi məkanı əhatə edə bilər. Bununla yanaşı hesab edirik ki, müasir qlobal geosiyasi vəziyyət də nəzərə alınıb. Bu aspektdə isə müxtəlif risklər, qeyri-müəyyənliklər və güclü rəqabət özünü göstərir. Bütün bu faktorları əsas götürsək, Türkiyənin Asiya siyasətində nə kimi nəticələr əldə edə biləcəyi maraqlıdır. Türkiyə artıq əvvəlki geosiyasi statusundan daha yüksək olan bir səviyyəyə iddialıdır. Onun üçün indi “kiminləsə bir yerdə olmaq” və ya “kimlərinlə yanında olmaq” kimi prinsiplər keçərlidir deyil. Görünən odur ki, Türkiyə yeni dünya nizamında öz sözü olan və böyük bir geosiyasi məkanda sayılan dövlət olmaq yolunu tutub¹⁷. Haşiyə çıxaraq qeyd etmək lazımdır ki, türk xalqları tarix boyu bölgədə daima dominant olmuşdur. Türkiyəni regionla bağlayan tarixi mədəni əlaqələr və xüsusilə dil yaxınlığı onun təsir imkanlarını daha da artırır¹⁸. XIX-XX əsrlərdə müstəmləkəçi projektlərin hədəfi halına gələn türklər çox acılar çəkmiş, bölünmüş, parçalanmışdı. Türklərin birliyi fikri də o acılar içində cəbhələrdə formalaşmışdır.

2021-ci il noyabrın 12-də İstanbulda Türkdilli Dövlətlərin Əməkdaşlıq Şurasının VIII Zirvə Görüşü yeni dünya nizamının formalaşması fonunda diqqət çəkir. Son zamanlar Cənubi Qafqaz və Mərkəzi Asiya sərhədlərində cərəyan edən proseslər bəzi coğrafi bilgilərə siyasi məzmun qataraq onları yenidən nəzərdən keçirmək zərurəti yaradır. Türk Şurası ölkə başçılarının İstanbul sammiti Ankara-Bakı müştərək maraqlarının digər üzv ölkələrlə və müşahidəçi qismində olan dövlətlərlə (Macarıstan, Türkmənistan) sinxronlaşdırılması baxımından önəmli idi. Qurumun adını dəyişərək Türk Dövlətləri Təşkilatı adlandırılmasına gəlinə, bu, simvolik mənadan çox, qlobal rəqabətdə alternativ siyasi güc formalaşdırılmasına eyham vuran mesajdır. İstanbul sammitinin nəticəsi olaraq dövlət başçılarının verdiyi ortaq bəyanatın mətnində qeyd olunur ki, Qazaxıstanın ilk Prezidenti Nursultan Nazarbayev tərəfindən başlanan “Türk Vizyonu 2040” konsepsiyası strateji bir sənəddir. Bu sənəd türk dövlətlərinin ortaq maraqlarının güclənməsi üçün bütün sahələr üzrə əməkdaşlıq prioritetlərini özündə cəmləşdirir. Artıq XXI əsrin əvvəllərindən başlayaraq Qafqazda geostrateji müstəvidə Türkiyə-Azərbaycan, gələcəkdə isə Mərkəzi Asiyanın Türk dövlətləri də daxil olmaqla digər maraqlı dövlətlərini də əhatə edən üfüqi oxu formalaşmağa başlayır ki, bu da regionda özünün bir sıra mühüm mövqelərini itirmiş Rusiyanın maraqlarına heç də cavab vermir.

¹⁷ “Ankaranın Asiyaya dönüşü: Türkiyənin yeni geosiyasi “yol xəritəsi”, <http://newtimes.az/az/processes-trends/6200/>, istifadə tarixi: 30.08.2019.

¹⁸ Savaş Yanar, *Türk-rus İlişkilerinde Gizli Güç Kafkasya*. İQ kültür sanat yayıncılık, İstanbul 2002, 256 s.

Rusiya

Rusiyaya gəlincə onun Cənubi Qafqaz, ümumilikdə Xəzər regionu istiqamətində xarici siyasət xətti çoxaspektlidir. İlk növbədə hələ əsası Dəli Pyotr (1689-1725) tərəfindən qoyulan “isti dənizlərə çıxış” Rusiya üçün xüsusi əhəmiyyət daşıyır¹⁹. Geosiyasi planda isə region Avropa ilə Mərkəzi Asiya arasında körpü rolunu oynayır. Bu isə Rusiyanın sözügedən regionun ölkələri ilə münasibətlərini müxtəlif səviyyələrdə qurmağa təhrik edir. Belə ki, Gürcüstanla münasibətlərdə sərtlik, Ermənistanla münasibətlərdə müttəfiqlik, Azərbaycanla münasibətlərdə isə stabillik önə çəkilir. Ümumiyyətlə Rusiyanın postsovet məkanının Avropa, Mərkəzi Asiya və Cənubi Qafqaz kimi ayrı-ayrı regionlarında geostrategiyasına gəlincə, qeyd etmək lazımdır ki, onlarda coğrafi vəziyyətlərindən asılı olaraq həm təkrarlanan qanunauyğunluqlar, həm də spesifik xüsusiyyətlər müşahidə olunur²⁰. Belə ki, ABŞ-ın təşəbbüsü ilə yaradılan Gürcüstan, Ukrayna, Azərbaycan, Moldova və 2005-ci ilə qədər Özbəkistanın da daxil olduğu GUAM – Demokratiya və İqtisadi İnkişaf naminə regional təşkilatın (1997-ci il oktyabrın 10-da yaradılmışdır) mövcudluğu ilk vaxtlar Rusiyanın hərbi-siyasi dairələrində ciddi narahatlıq doğururdu. Rusiya təhlilçilərinin fikirlərinə görə, antirusiya yönümlü bu geosiyasi quruma üzv olan dövlətlərin əraziləri bugünkü müstəvidə NATO üçün Avropadan Əfqanıstana qədər birbaşa dəhliz yaratdı. Lakin iştirakçı ölkələrin bir-birindən məkanca uzaq olması, habelə indiki mərhələdə onların strateji maraqlarının çox vektorluluğu bu beynəlxalq təşkilatın geosiyasi perspektivlərini də sual altına alır.

Qazaxıstan

İstənilən dəyişikliklərdə müsbət məqamları hər zaman qeyd etmək olar. Qazaxıstanın da bir gün Avropaya çevriləcəyi bir ssenarini təsəvvür etsək, o zaman üstünlüklər bərdə danışmaq məqsədəuyğun ola bilər. Qazaxıstan Kollektiv Təhlükəsizlik Müqaviləsi Təşkilatının və Gömrük İttifaqının üzvüdür. Ancaq fakt budur ki, rəsmi Astana Rusiyanın hegemon olduğu təşkilatlarda üzv olmaqla yanaşı son illər müstəqil daxili və xarici siyasət yürütməyə başlayıb və regional layihələrdə müstəqil şəkildə iştirak etməyə can atır. Xüsusilə İpək Yolu layihəsi çərçivəsində Çindən Avropaya Qazaxıstandan tranzit mühüm rol oynayacaq. Qazaxıstan üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edən yol – “Çin-Qazaxıstan – Rusiya – Qərbi Avropa”, “Çin-Qazaxıstan – Qərbi Asiya”, “Çin-Qazaxıstan – Cənubi Qafqaz – Türkiyə-Avropa” nəqliyyat dəhlizlərinin yaradılmasıdır²¹. Belə bir ərəfədə Rusiya Dövlət Dumasının hakim “Vahid Rusiya” Partiyasından olan üzvü Vyacheslav Nikonovun Qazaxıstana qarşı ərazi iddiaları irəli sürməsi heç də təsadüf

¹⁹ АМЕА ТІЕА, Фонд 1, Сіяһи 3, іш 158. Hissə I. Xanvey. 32 / Дальнейшие шаги, предпринятые м-ром Эльтоном... Оппозиция Восточно-Индийкой и Турецкой Компаний...

²⁰ Adil Mirabdullayev, **Rusiyanın postsovet məkanında geostrategiyası**. Elm, Bakı 2008, s.50.

²¹ «Специальный репортаж: Инициатива «Пояс и Путь» открывает новые возможности для взаимовыгодно сотрудничества между Китаем странами Центральной Азии», **Sinxua novosti**, http://russian.ews.cn/2020-09/21/c_139384423.htm, istifadə tarixi: 21.09.2020.

sayıla bilməz²². 2022-ci ilin başlaması ərəfəsində dünya siyasi meydanında baş verən proseslər isə gözlənilmədiyindən də “sürpriz” hərəkətliliyi ilə yadda qaldı. Hər kəsin Şərqi Avropaya – Ukrayna ilə Rusiya sərhədindəki gərginliyə başı qarışdığı vaxtda Mərkəzi Asiyanın dominant dövlətlərindən birinə çevrilməkdə olan Qazaxıstan bir anın içində qarışdı. Hadisələrin gedişi göstərir ki, Qazaxıstan dövlətçiliyini zəiflətməyi qarşılıqlı olaraq qoyan xaricdəki və daxildəki qruplar tərəfindən əvvəlcədən hazırlanmış təxribatlar plan üzrə işə düşdü. Görünən odur ki, Qazaxıstan hakimiyyətinin bəzi qərarları bir çox global aktorların ssenarisinə zidd idi. Son illər ərzində Qazaxıstanda dövlətçiliyin inkişafı üçün atılan ciddi addımlar görünür ki, daxili və xarici müxtəlif qüvvələrin ürəyincə deyildi. Xüsusilə nəzərə alsaq ki, son illərdə Qazaxıstanın Türkiyə ilə müdafiə və digər sahələr üzrə əldə etdiyi əməkdaşlığı, Türk Dövlətləri Təşkilatındakı aktivliyi nəzərə çarpan dərəcədə sezilirdi. Bu isə regionda marağı olan dövlətləri narahat edə bilirdi. Rusiyanın xarici işlər naziri Sergey Lavrovun Qazaxıstandakı çevrilişlə bağlı açıqlaması isə məsələnin əslində qiymət artımı ilə bağlı olmadığını təsdiqlədi: “Qazaxıstanın latın əlifbasına keçməsi və türk millətçiliyinə dəstək verməsi nəticəsində bu hallar ortaya çıxdı. Bu dar düşüncəli millətçiliyi təşviq etmək və Rusiya ilə əməkdaşlığı gözdən salmaq məqsədi daşıyan xarici dəstəyin nəticəsidir”²³. Əslində Rusiya XİN rəhbəri bu bəyanatı ilə açıq şəkildə etirazların əsl səbəbini elan etmiş oldu. Görünən odur ki, Kreml Qazaxıstanın regional layihələrdə, xüsusilə “Cənubi Qafqaz – Türkiyə-Avropa” dəhlizində iştirakını öz geosiyasi maraqları çərçivəsində saxlamağa çalışır. Ancaq, Qazaxıstanın həm də Avrasiyada Türk-rus uzlaşması, gerçək əməkdaşlıq modeli üçün də önəmli bir ölkə olduğu unudulmamalıdır. O da nəzərdən qaçmamalıdır ki, həm Mərkəzi Asiya, həm Cənubi Qafqaz, eləcə də bütün yaxın coğrafiya böyük və irticaçı dövlətlərin gözüne yağlı tikə kimi görünür və onlar yarana biləcək ən cüzi fürsətdən belə yararlanmağa çalışacaq. Məhz Qazaxıstanda olduğu kimi...

İran

İrannın regional siyasətində Orta Asiya, Cənubi Qafqaz və Xəzər hövzəsinin geosiyasi, geoiqtisadi və hərbi-geostrateji hədəfləri xüsusi yer tutur. Orta Asiya və Xəzər hövzəsində İran sadəcə olaraq öz sərfəli geoiqtisadi mövqelərindən çıxış edərək, Rusiya ilə yanaşı bölgənin ikinci əsas lider dövləti statusuna sahib olmaq istəyir. Beləliklə, İran rəhbərliyi öz fəaliyyətində şimal sərhədlərinin təhlükəsizliyini təmin etmək və bölgədəki siyasi və iqtisadi mövcudluğunu gücləndirmək üçün Xəzər bölgəsində aktiv siyasət yürütməyə daim diqqət yetirir. Bu gün Rusiya və İranın Xəzər bölgəsindəki maraqları

²² «Кул-Мухаммед ответил на провокационные высказывания российского депутата», <https://tengrinews.kz/sng/kul-muhammed-otvetil-provokatsionnyie-vyiskazyvaniya-422946/> istifadə tarixi: 12.12.2020.

²³ “Qazaxıstandakı hadisələrin sifarişçisi – detallar”, <https://news.milli.az/world/1009520.html>, istifadə tarixi: 06.01.2022.

böyük ölçüdə üst-üstə düşür²⁴. Bu ölkənin regional siyasəti ilə bağlı əsas geosiyasi və geoiqtisadi vəzifələrini aşağıdakı kimi qruplaşdırma bilərik:

Əvvəla, Qərb ölkələrini və onlara məxsus transmilli şirkətləri nəyin bahasına olursa-olsun Xəzər regionuna buraxmamaq və onların bölgədəki əsas tərəfdaşı hesab olunan Türkiyəni öz mövqelərindən sıxışdırmaq. İkinci, Rusiya ilə regional geosiyasi məsələlərdə müttəfiqlik etmək, lakin onunla rəqabət aparılan sahələrdə öz mövqelərini əldən verməmək və müxtəlif vasitələrlə regionda öz mövqelərini gücləndirmək. Üçüncü, bölgəni dini təsir altına almaq məqsədilə müxtəlif dini-ideoloji düşərgələr təşkil etmək. Dördüncü, Azərbaycan və Türkiyə kimi rəqib ölkələrin iqtisadi, siyasi, sosial və mədəni inkişafını əngəlləmək, bununla da onların İrandakı əsas əhali Azərbaycan türkləri üçün cəlbediciliyini azaltmaq. Nəhayət beşinci, bölgədə Qərb ölkələrinə məxsus dəyərlərin, iqtisadi, siyasi, ideoloji təsisatların fəaliyyətinin güclənməsinə və Xəzər hövzəsində demokratik rejimlərin bərqərar olmasına və İran cəmiyyəti üçün “yad proseslərin” vüsət almasına mane olmaq.

Türkmənistan

Orta Asiya ilə İran arasında yerləşən Türkmənistanın da çox əhəmiyyətli bir strateji mövqeyi var. Başqa sözlə, Türkmənistan İranın Orta Asiyaya açılan qapısıdır və Xəzər dənizinin Özbəkistan, Tacikistan və Əfqanıstana qapılarını açır. Regional və qlobal geosiyasi rəqabəti nəzərə alsaq, Türkmənistan Moskva, Pekin, Tehran və Ankaranın təsirlərinin kəsişməsində dayanır. Sözügedən güc mərkəzlərindən heç biri Aşqabadın digər ölkələrin təsiri altında olmasını istəmir. Buna görə bu baxımdan bütün regional və hətta qlobal qüvvələr Türkmənistanın “daimi bitərəfliyi” statusundan razıdırlar. Lakin bu ölkənin özünün də maraqları var. Belə ki, Türkmənistan qazının Azərbaycan üzərindən Avropaya nəqli üçün Transxəzər Qaz Kəməri layihəsi mövcuddur, bu da hələlik gerçəkləşməyib. Bununla yanaşı Çinə qaz nəqli üçün yeni qolun inşası gündəmdədir.

Çin Xalq Respublikası

Qeyd edildiyi kimi Çin Xalq Respublikası 2013-cü ildə Avrasiya ölkələri arasında infrastrukturun yaradılması və qarşılıqlı əlaqələrin qurulmasına yönələn “Bir kəmə, bir yol” adlı yeni iqtisadi inkişaf strategiyası elan edib. Strategiya iki əsas inkişaf istiqamətini nəzərdə tutur: “İpək Yolu İqtisadi Kəməri” və “Dəniz İpək Yolu”. Burada söhbət malların Şərqdən Qərbə güzəştli şərtlərlə birbaşa daşınması üçün ticarət dəhlizinin yaradılmasından gedir. 14-15 may 2017-ci ildə Pekində Çinin müəllifliyi ilə baş tutan “Bir kəmə – bir yol” beynəlxalq forumu dünya mediasının diqqət mərkəzində olmaqda davam edir. 29 ölkə liderinin iştirak etdiyi forumda qonaqlar sırasında Rusiya və Türkiyə

²⁴ Елена Дунаева, «Каспийский регион и Иран», **Исламская Революция в Иране: Прошлое, Настоящее, Будущее**, Сборник статей, Институт Востоковедения РАН, Москва 1999, с. 136. ISBN5-89282-110-2.

prezidentləri – Vladimir Putin və Rəcəb Tayyib Ərdoğan, Pakistanın baş naziri Nəvaz Şərif, BMT-nin baş katibi Antonio Qutteriş, BVF-nin rəhbəri Kristin Laqard, Dünya Bankının prezidenti Cim En Kim olub. Bundan əlavə, tədbirdə 100-dən çox ölkədən dövlət və özəl sektor nümayəndələri, sərmayədarlar, 60-dan çox beynəlxalq təşkilatın nümayəndəsi iştirak edib²⁵.

Yolun bir qolu Qafqaz-Xəzər regionundan keçdiyi üçün bu layihənin reallaşması bölgədəki dövlətlərin də iqtisadi cəhətdən güclənməsi, geosiyasi və geoiqtisadi nüfuzunun artmasına və öz milli maraqlarının təmininə şərait yaradacaq. Qeyd edək ki, İpək yolunun bir hissəsi olan Orta Dəhliz layihəsi Türkiyə, Gürcüstan, Azərbaycan, Türkmənistan, Qazaxıstan, Özbəkistan, Əfqanıstan və Pakistanı əhatə etməklə Çində başa çatacaq ticarət yoludur. Çinin qəbul etdiyi bu layihə İspaniyaya qədər uzanır və bütövlükdə infrastrukturun dəyişilməsini nəzərdə tutur. Çin təkəcə özü bu layihəyə infrastrukturun yenilənməsi üçün 113 milyard dollar investisiya qoymağı planlaşdırır.

Lakin Hindistanın forumu rəsmən boykot etməsi ən qalmaqallı hadisə olub. Hindistan bu addımını Çin-Pakistan iqtisadi dəhlizi ilə əlaqələndirib. Rəsmi Dehli hesab edir ki, Çinin kreditləri bir sıra ölkələrin Çindən asılılığını gücləndirəcək. Bu ölkənin xarici işlər nazirinin sabiq müavini Kanval Sibal da hesab edir ki, Çin-Pakistan layihəsi Hindistanın suverenliyinə ciddi zərbdır. Onun sözlərinə görə, bu layihə nəhəng Avrasiya bölgəsində Çinin liderliyinə gətirib çıxaracaq²⁶. Honkonqlu ekspert Brayana Yena isə Hindistanın bu forumda iştirakdan imtinasının Asiyanın iki nəhəngi – Çinlə Hindistan arasında gərginliyin başlamasından xəbər verdiyini yazıb. Maraqlıdır ki, Çinin bu layihəsi Rusiyadan dəstək alıb. Lakin ekspertlər bildirir ki, Çin-Mərkəzi Asiya-Avropa layihəsi Rusiyanın Transsibir kəmərinin rolunu azalda bilər. Digər tərəfdən hesab edilir ki, bu layihə ilə Çinin postsovet ölkələrində rolu artmış olacaq, Rusiyanın isə əksinə, rolu minimuma düşəcək. Moskva isə hələ ki bu qorxunu bölüşmür. Pekində keçirilən müasir İpək Yolu layihəsinin sammitində çıxış edən Rusiya prezidenti Vladimir Putin Çinin infrastruktur layihəsinin Avrasiya İqtisadi Birliyi ilə mükəmməl şəkildə uyğun olduğunu bildirib. O həm də bildirib ki, Rusiya Avrasiya tərəfdaşlığını dövlətlər arasında əməkdaşlıq kimi nəzərdən keçirir. Çin Rusiyanın ən iri ticarət tərəfdaşdır. İlin sonuna kimi ticarət dövriyyəsi 80 mlrd. dolları ötəcək. Rusiya prezidenti ümid edir ki, bu layihə Avrasiya İqtisadi İttifaqını gücləndirəcək: “Avrasiya İqtisadi İttifaqı ilə əməkdaşlığa Avropa, Asiya və Latın Amerikasının təxminən 50 ölkəsi maraq göstərir”. Onun sözlərinə görə, Avrasiya İqtisadi İttifaqı və Çin arasında ticari-iqtisadi əməkdaşlıq haqqında saziş məsələsi üzrə, İsrail dövləti ilə azad ticarət haqqında danışıqlar aparılır. Misir, İran,

²⁵ Yitzhak Shichor, “China’s Belt and Road Initiative Revisited. Challenges and Ways Forward”, <https://www.worldscientific.com/doi/pdf/10.1142/S237774001850001X>, istifadə tarixi: 12.12.2020. p.27-45.

²⁶ Kumar Surendra S.Y. (Bangalore University), “China’s Belt and Road Initiative (BRI): India’s Concerns, Responses and Strategies”, *International Journal of China Studies*. 27 Vol. 10, No1, June 2019, 140 p.

Hindistan, Serbiya və Sinqapur ilə isə məsləhətləşmələrə başlamaq üçün razılıq əldə olunub²⁷. Burada Rusiyanın məqsədi aydındır. Belə ki, Rusiya ucuz xammal mənbəyi ilə yanaşı avro-atlantika və Sakit okean regionları arasında nəqliyyat kommunikasiya körpüsü olarsa onun hərbi-siyasi və iqtisadi sahələrdə milli mənafeyinin təmin edilməsi ilə yanaşı regional təhlükəsizlikdə rolu da əhəmiyyətli dərəcədə artmış olur.

Yeri gəlmişkən, Hindistanla yanaşı, Yaponiya da forumda iştirakdan imtina edib. Rəsmi Tokio ehtiyat edir ki, inkişaf şüarının altında geosiyasi oyunlar oynanılır. ABŞ və digər qərb ölkələrinin də nümayəndələri tədbirə qatılmaq istəməyiblər. Onlar hesab edirlər ki, Amerika və Avropanın başı daxili problemlərə qarışdığı vaxt Çin qlobal liderliyə can atır. 1979-cu ildə Çin və ABŞ-ın rəsmi diplomatik əlaqələr qurmasına yol açmasında mühüm rol oynayan ABŞ-ın keçmiş dövlət katibi Henry Kissincerin Almaniyanın “Die Welt” qəzetində nəşr olunan bir müsahibəsi də maraq doğurur. O müsahibəsində belə deyir: “ABŞ və Avropa arasında daha güclü transatlantik əlaqələr olmalıdır. Lakin hər iki tərəfin arasında hələ də ciddi fikir ayrılıqları var və onlar qorxurlar ki, tərəflərin “muxtariyyəti” Avropanı Avrasiyanın bir hissəsinə çevirəcəkdir... Hər bir yerli məsələdə və hər bir iqtisadi siyasətdə razılaşmamağa ehtiyacımız yoxdur, ancaq Atlantik bölgəsinin istədiyimiz istiqamətdə tarixən və strateji olaraq inkişafı haqqında ümumi bir konsepsiyamız olmalıdır.., Avropa ABŞ-Çin arasında olan fikir ayrılığından istifadə edərək siyasətini təqib edərsə, qarşılıqları daha kəskin və böhranları daha çox artıracaqdır. Mən Çinə qarşı səlib yürüşünün tərəfdarı deyiləm. Fəqət mənfəət naminə davamlı manevr etməklə vəziyyəti gərginləşdirməmək üçün ortaq bir strateji anlaşmanın inkişaf etdirilməsinin tərəfdarıyam”²⁸.

Dünyada yeni düzənin formalaşması istiqamətində iqtisadi layihələrin effektiv şəkildə icrası və bunun nəticəsində birgə güclü siyasi iradə nümayiş etdirilməsi aktualıq qazanır. Dünyanın bir sıra nüfuzlu mətbuatı Çin faktorunu önə çəkərək yeni dünya nizamında Çinlə əməkdaşlığın dərinləşdirilməsini vacib sayır, Pekinin maraqlarının xarakterini izah etməyə çalışır. Əslində, bunun üçün olduqca ciddi səbəblər də var. Belə ki, Böyük Britaniya Çinlə əməkdaşlıqdan imtina etmək tələblərinə uymağa həvəsli olmadığını bürüzə verməkdədir. İsrail isə Çinlə ortaq layihələrdən imtina etməyəcəyini qətiyyətlə gizlətmir. Son məlumatlara görə, bu ölkə Çinlə İndiyə qədər əldə olunmuş bütün anlaşmalara sadıq qalmaq qərarı verib. Şübhəsiz ki, ABŞ bundan narazıdır, hətta qəzəblidir. Ağ Ev İsrail hökumətindən israrla tələb edir ki, Çini dəstəkləməkdən vaz keçsin, bu ölkə ilə bütün iqtisadi layihələr üzrə anlaşmaları ləğv etsin.

²⁷ “Çin “Bir kəmə – bir yol” layihəsini reallaşdırır”, <http://www.kaspi.az/>, istifadə tarixi: 16.05.2017.

²⁸ “Kissinger warns China and US to guard against all-out artificial intelligence conflict”, <https://www.scmp.com/news/china/diplomacy/article/3131771/china-and-us-must-guard-against-all-out-artificial>, istifadə tarixi: 30.04.2021.

Avropa Birliyi

Son dövrlər gedən proseslər göstərir ki, AB Çinin yeni İpək Yolu layihəsinə rəqib olmağı hədəfləyir. Belə ki, 1 dekabr 2021-ci ildə tarixində AB Komissiyasının sədri Ursula von der Leyen Brüsseldə keçirdiyi mətbuat konfransında AB-nin “Global Gateway” (Qlobal Dəhliz konsepsiyası) adlı yeni strategiyasını təqdim edib. Sözügedən planın yaxşı idarə olunacağını, şəffaf olacağını və davamlı olmayan borc səviyyələri ilə nəticələnməyəcəyini vurğulayan von der Leyen “Qlobal Gateway”-in Çinin təşəbbüsünə “əsl alternativ” olduğunu da vurğulayıb.

İctimaiyyətə təqdim edilən bu layihə çərçivəsində 2027-ci ilə qədər dövlət və özəl resurslardan istifadə etməklə dünya miqyasında avtomobil yolları, dəmir yolları, elektrik şəbəkələri yaradılması, Afrikada hidrogen istehsalı, dənizin altından keçməklə fiber optik kabellər vasitəsilə Qara dənizə yüksək sürətli internet bağlantısının təmin edilməsi, İordən çayı ilə İsrail arasında olan Qərb Sahili ərazisində yeni körpünün inşası kimi infrastruktur layihələr həyata keçiriləcək, səhiyyə sistemində investisiyalar qoyulacaq. “Global Gateway” layihəsinin 300 milyard avroya başa gələcəyi planlaşdırılır.

Məlumdur ki, Çin “Bir kəmə – bir yol” layihəsi çərçivəsində kredit dəstəyi ilə yardım etməklə yanaşı, eyni zamanda həmin ölkələrə siyasi və iqtisadi üstünlüklər də verir. Rəsmi Çinin məlumatlarına əsasən, Pekin hökuməti 2020-ci ilə qədər layihə üçün təxminən 124 milyard avro təmin edib. Buna cavab olaraq “Global Gateway” layihəsində Avropa şirkətlərinə ixrac dəstəyinin veriləcəyi nəzərdə tutulub. Bu yolla Avropa şirkətləri regionlardakı rəqiblərinə və Çin şirkətləri kimi dövlət dəstəyindən faydalanan tərəf müqabillərinə qarşı rəqabət qabiliyyətini artıracaqdır. Lakin məsələ ondadır ki, layihəni həyata keçirmək və resursların maliyyələşdirilməsinə başlamaq üçün elan edilən “Global Gateway” adlı yeni strategiya Avropa Şurası və Avropa Parlamenti tərəfindən də rəsmi təsdiq olunmalıdır.

Nəticə

Nəticə olaraq deyə bilərik ki, geniş bir coğrafiyada rezonans effekti yaradacaq “Bir kəmə – bir yol” layihəsi yeni strateji reallıqların tərənnümü kimi qeyd olunur. Burada əsas oyunçu rolunda Çinin çıxış etməsi gerçək amil olsa da, Şanxaydan Avropanın son Atlantik sahillərinə qədər bir nəqliyyat oxunda düzlənən bütün region ölkələri bundan fayda götürəcək. Xüsusilə bu çoxsaylı ölkələr içərisində öz geosiyasi və geostrateji mövqeyi ilə seçilən, həmçinin tarixi İpək yolunun Şimal-Cənub nəqliyyat marşrutu ilə kəsişdiyi mühüm geostrateji məkanda qərarlaşan Azərbaycan Respublikasının özünəməxsus yeri var. Qeyd etmək lazımdır ki, müvafiq nəqliyyat-infrastrukturuna və logistik imkanlara malik olan Azərbaycan mühüm tranzit üstünlükləri ilə fərqlənir.

2021-ci il aprelin 26-da BMT-nin qərarı Tailandda yerləşən Asiya və Sakit okean üçün İqtisadi və Sosial Komissiyasının “Asiya və Sakit okean hövzəsində regional əməkdaşlıq vasitəsilə böhranlardan sonra daha güclü inkişafın təmin olunması” möv-

zusuna həsr edilən 77-ci sessiyasında çıxışı zamanı (videoformat) Prezident İlham Əliyev Azərbaycan tərəfinin mövqeyini bir daha təsdiqləmişdir. “Azərbaycan regionda dayanıqlı sülh və təhlükəsizliyi təmin etmək arzusundadır. Azərbaycan bir çox regional bağlantı layihələrinin icrasına mühüm töhfə vermişdir. Hazırda biz Azərbaycan ərazisindən Asiyayı Avropa ilə birləşdirən Şərç-Qərb dəhlizinin tərkib hissəsi olacaq “Zəngəzur nəqliyyat dəhlizi” üzərində çalışırıq. Bu dəhliz Azərbaycana Avrasiyanın nəqliyyat və logistika mərkəzi kimi mövqeyini gücləndirməyə imkan verəcək. Mən Asiya və Sakit okean hövzəsindən olan tərəfdaş ölkələri bu regional layihənin potensialını nəzərdən keçirməyə dəvət edirəm”²⁹.

Aydın məsələdir ki, Zəngəzur dəhlizinin açılması Cənubi Qafqazdan keçən digər marşrutlar sisteminin də fəaliyyət qabiliyyətini artıracaq. Bu da öz növbəsində Azərbaycan və İran Culfası arasında dəmiryol xəttinin açılışına və İranın dəmir yollarına çıxış əldə etməyə imkan verəcək. Zəngəzur dəhlizi tək dəmir yolları ilə məhdudlaşmır, o həm də avtomobil yolları sisteminə malik olacaq. Deməli, bu dəhlizin açılması həm də avtomobil əlaqəsinin açılmasına imkan yaradacaq. Məlumdur ki, hazırda Türkiyədən yüklər Azərbaycana Gürcüstan və İran vasitəsilə tranzit yolu ilə çatdırılır. Belə bir marşrutun yaradılması Türkiyədən Azərbaycana və əks istiqamətdə malların birbaşa tədarükünü asanlaşdıracaq. Beləliklə, daha bir kommunikasiya xətti türk dünyası coğrafiyasında, eləcə də Asiya və Avropa arasında əlaqələrin daha sürətli və əlverişli olmasına şərait yaradacaq.

Hazırda dünyada gedən proseslər onu göstərir ki, Çinin təqdim etdiyi “Bir kəmə, bir yol” layihəsinin qlobal geosiyasi və geoiqtisadi düzənin formalaşmasında xüsusi rolu olacaq. Layihə quru və dəniz marşrutları üzrə müxtəlif ölkələri əhatə edən nəhəng bir sistemi xatırladır. Qeyd edildiyi kimi, prosesə Asiya və Avropanın çoxlu sayda dövləti qatılmaqdadır. Layihə üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdən biri odur ki, iqtisadi əlaqələr ucuz, təhlükəsiz, sürətli, maneəsiz təşkil edilsin. Bu məqsədlə layihədə şərti olaraq üç marşrut – “Şimal yolu”, “Orta yol” və “Cənub yolu” müəyyən edilib. “Şimal yolu” Rusiya ərazisindən keçərək Avropaya uzanan, “Orta yol” Mərkəzi Asiya-Azərbaycan-Gürcüstan-Türkiyəni əhatə edən marşrutu, “Cənub yolu” isə Cənubi Asiya ölkələri ərazisindən keçərək İrani də əhatə edən istiqamətdir.

Məsələ burasındadır ki, bu üç əsas yol Cənubi Qafqazda Azərbaycan ərazisində kəşifdir. Rusiyadan “Şimal-Cənub” dəhlizi vasitəsilə Azərbaycana istiqamət vardır, Mərkəzi Asiyadan gələn əsas yol – “Şərç-Qərb” dəhlizi timsalında Azərbaycandan keçir, “Cənub yolu” isə “Cənub-Qərb” marşrutu ilə yenə də Azərbaycan ərazisindən keçir. Cənub-Qərb” marşrutu ilə Azərbaycanda iki istiqamət mövcuddur: biri Gürcüstan istiqaməti, digəri isə Zəngəzur vasitəsilə Türkiyə-Avropa istiqaməti. Eyni zamanda,

²⁹ “Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin BMT-nin Asiya və Sakit okean üçün İqtisadi və Sosial Komissiyasının 77-ci sessiyasında videoformatda çıxışı təqdim edilib”, <https://azertag.az/xeber>, istifadə tarixi: 26.04.2021.

cənubdan gələn yolun bir qolu şimala, Rusiyaya tərəf ayrılı bilər. Buna oxşar qayda ilə Türkiyədən gələn yolun bir istiqaməti İran, digər istiqaməti isə Rusiya ola bilər. Onların arasında isə tamamilə Azərbaycan ərazisindən keçməklə Mərkəzi Asiyaya uzanan marşrut vardır. Bununla yanaşı, “Bir kəmə, bir yol” layihəsi çərçivəsində “Şimal-Cənub” və “Cənub-Qərb” marşrutlarının Azərbaycan ərazisində kəsişərək Zəngəzur dəhlizi vasitəsilə Avropaya yönləndirilməsi planı da mövcuddur.

Nəhayət, yeni dünya nizamının formalaşması kontekstində yanaşsaq Avropa ilə Asiyayı birləşdirən və yeni alternativ bağlantı olan “bir kəmə bir yol” layihəsi Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu xəttinin iş düşməsi, Yeni Bakı Beynəlxalq Dəniz Ticarət Limanı Kompleksinin yaradılması, Şimal-Cənub və həmçinin Zəngəzur nəqliyyat dəhlizlərinin yenidən qurulması fonunda daha real görkəm alacaq.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI – REFERENCES

1. “Ankaranın Asiyaya dönüşü: Türkiyənin yeni geosiyasi “yol xəritəsi”, <http://newtimes.az/az/processestrends/6200/>, istifadə tarixi: 30.08.2019.
2. “Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin BMT-nin Asiya və Sakit okean üçün İqtisadi və Sosial Komissiyasının 77-ci sessiyasında videoformatda çıxışı təqdim edilib”, <https://azertag.az/xeber/>, istifadə tarixi: 26.04.2021.
3. АМЕА ТІЕА. **Fond 1, опис 3, р. 158, Ч.І. Ханвей** //32 Далнейшие шаги, принятые м-ром Эльтоном... Оппозиция Восточно-Индийкой и Турецкой Компаний...
4. “Azərbaycan və Türkiyə prezidentləri mətbuata birgə bəyanatlarla çıxış ediblər” <https://president.az/az/articles/view/52116>, istifadə tarixi: 10.12.2020.
5. “Çin “Bir kəmə – bir yol” layihəsini reallaşdırır”, <http://www.kaspi.az/>, istifadə tarixi: 16.05.2017.
6. Pərvin Darabadi “Cənubi Qafqaz düyünü: çoxgedişli “geosiyasi oyun”, <http://newtimes.az/az/processestrends/3573/>, istifadə tarixi: 06.05.2015.
7. Xarici İşlər Nazirliyinin Tarix Arxiv İşləri, 2004-cü il üçün cari arxivi. **İqtisadi məsələlərə dair**. ABŞ qovluğu. 14.06.2004. f.28, s.11.
8. “Qazaxıstandakı hadisələrin sifarişçisi – detallar”, <https://news.milli.az/world/1009520.html>, istifadə tarixi: 06.01.2022.
9. Adil Mirabdullayev, **Rusiyanın postsovet məkanında geostrategiyası**. Elm, Bakı 2008, 332 s.
10. **Atatürk”ün söylev ve demeçleri'nin konular indeksi**, hazırlayan Mehmet Evsile, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 1999.
11. Yanar Savaş, **Türk-rus İlişkilerinde Gizli Güç Kafkasya**, İQ kültür sanat yayıncılık, İstanbul 2002.

12. Збигнев Бжезинский, **Великая шахматная доска. Господство Америки и его геостратегические императивы**, Международные отношения, Москва 1999. 256 с.
13. Фабрицио Виелмини, «Роль теории Маккиндера в нынеш стратегическом развертывание США в Евразии: проблемы и перспективы», **Центральная Азия и Кавказ**, №4 (40), издательство SA and Cpress AB (Lulea, Sweden), 2005, 140 с.
14. Глазьев Сергей, Альтернативы. Новая книга 3. Бжезинского Альтернативы. «Геостратегия для Евразии», выдержки из которой недавно в «Независимой газете» (от 24.10.97), вносит ясность во многие направления современной американской геополитики. Цена баланса. «Россофобия. Чтобы выжить, нам надо перестать надеяться на других», **Независимая газета**, (электронная версия (EVNQ)). Номер 217 (1542), вторник. Полоса 5, Москва 18 ноября 1997.
15. Парвин Дарабади, **Кавказ и Каспий в мировой истории и геополитике XXI века**, Издательство «Весь мир», Москва 2010, 216 с.
16. «Декларация о союзническом взаимодействии между Российской Федерацией и Азербайджанской Республикой», <http://www.kremlin.ru/supplement/5777>, istifadə tarixi: 22.02.2022.
17. Александр Дугин. **Указ. соч.** с.243.
18. Анджей Панковский, «Большая игра» на Кавказе», http://press.net.by/1998/08_02_12.441/40_armen.htm.
19. Олег Зотов, «Транскаспийский регион в начале XXI века: геополитика регионального сотрудничества» www.transcaspian.ru/cgi-bin/web.exe/rus/s.1,3, istifadə tarixi: 30.08.2001.
20. Елена Дунаева, «Каспийский регион и Иран», **Исламская Революция в Иране: Прошлое, Настоящее, Будущее**, Сборник статей, Институт Востоковедения РАН, Москва 1999, 214 с.
21. «Кул-Мухаммед ответил на провокационные высказывания российского депутата», <https://tengrinews.kz/sng/kul-muhammed-otvetil-provokatsionnyie-vyiskazyvaniya-422946/>, istifadə tarixi: 12.12.2020.
22. «Путин объяснил, почему считает распад СССР крупнейшей катастрофой XX века», <https://ria.ru/20170613/1496353896.html>, istifadə tarixi: 03.03.2020.
23. «Специальный репортаж: Инициатива «Пояс и Путь» открывает новые возможности для взаимовыгодно сотрудничества между Китаем странами Центральной Азии», **Sinxua novosti**, http://russian.ews.cn/2020-09/21/c_139384423.htm, istifadə tarixi: 21.09.2020.
24. Фон Крейтор Николай, «Бжезинский и американская геополитика экспансионизма», **Известия** (газета), Москва 26 ноября 2001.
25. “Kissinger warns China and US to guard against all-out artificial intelligence conflict”, <https://www.scmp.com/news/china/diplomacy/article/3131771/china-and-us-must-guard-against-all-out-artificial>, istifadə tarixi: 30.04.2021.
26. Kumar Surendra S.Y. (Bangalore University), “China’s Belt and Road Initiative (BRI): India’s Concerns, Responses and Strategies”, **International Journal of China Studies**. 27 Vol. 10, No1, June 2019.

27. Mackinder Halford John, (1861-1947). **Democratic ideals and reality: a study in the politics of reconstruction** / by Sir Halford J. Mackinder; [edited by and] with a new introduction by Stephen V. Mladineo, NDU Press defense classic ed. p. m Includes index. 1. Reconstruction (1914-1939) 2. Geopolitics. 3. World politics – 1919-1932. 1. Mladineo, Stephen V. II. Title. D655. M.18 1996 940.5'1- dc20/, National Defense University Press, Washington, DC. 1996, 231 p.
28. Shichor Yitzhak, “China’s Belt and Road Initiative Revisited. Challenges and Ways Forward”, <https://www.worldscientific.com/doi/pdf/10.1142/S237774001850001X> istifadə tarixi: 12.12.2020.
29. Парвана Mustafazade, «Зовнішньополітичні відносини Азербайджану та США в Каспійському регіоні», **Вісник Львівського університету. Серія «Міжнародні відносини»** (Inu.edu.ua), (Polşa). ISSN 2078-4333), випusk.46./19.552 (17.026), Львів, 2019, 326 с.

MÜƏLLİF HAQQINDA MƏLUMAT – INFORMATION ABOUT THE AUTHOR

İbrahimov Mahir Nadir oğlu – tarix üzrə fəlsəfə doktoru, aparıcı elmi işçi, AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun əməkdaşı, Azərbaycan, Bakı.

Ibrahimov Mahir Nadir – doctor of Philosophy in history, leading researcher, A.A.Bakikhanov Institute of History, ANAS, Azerbaijan, Baku.